

Szélsőjobboldaliság Európában és Magyarországon

Juhász Attila – Krekó Péter – Molnár Csaba

1. Elméleti keret

Érdekes ellentmondás, hogy miközben a politikai közbeszédben szokás a szélsőjobboldal időről időre bekövetkező térnyerését egyetlen okra visszavezetni (ti. a gazdasági válságokra), addig a társadalomtudományi szakirodalom mintha túlságosan is sokféle magyarázattal szolgálna. A különböző elméleteket – részben mennyiségi, részben tartalmi okok miatt – még rendszerezni is meglehetősen nehéz.

Bár a jobboldali szélsőségek kutatása alapvetően nem tér el más politikai irányzatok és szereplők vizsgálatától, a szélsőjobboldalhoz való viszony különösen érzékeny területnek számít még a politika világán belül is. Egy-egy új elmélet megjelenése így nem pusztán tudományos, hanem kiemelt politikai relevanciával is bír, és a közbeszédben is rendre fontos témává válik a magyarázatok keresése. Az 1980-as évek eleje óta – ekkor kezdődött a II. világháború utáni szélsőjobboldali pártok térnyerésének harmadik hulláma Európában – különösen nagy érdeklődés övezi a témát, és jelentős mennyiségű tudományos publikáció is napvilágot látott, melyek közül több is széleskörű, nemzetközi empirikus kutatásokon alapul. A jelenségkör vizsgálatának jellemzője, hogy – számos cikk és tanulmány megjelenése közepette – néhány szerző munkásságára való hivatkozás szinte elkerülhetlenné vált a politikatudományi szakirodalomban. A különböző elméletek bár bizonyos mértékig reflektálnak egymásra, de konszenzus továbbra sem született a szélsőjobboldal felhajtóerőit illetően. Ez azonban nem meglepő, hiszen kétségtelenül sok kritérium mentén vizsgálható, térben és időben igen heterogén politikai jelenségről van szó, amelynek egy nagy szintetizáló elmélettel történő leírását szinte lehetetlenné teszik a különböző országspecifikus tényezők.

A szélsőjobboldallal foglalkozó elméletek csoportosítására a nemzetközi szakirodalomban több példát is találunk. Tudományágak szerint Hagtvet (1994) pszichológiai, történeti, szociológiai és politikai, Knigge (1998) pedig gazdasági, társadalmi és politikai magyarázatokat különböztet meg. Rydgren (2007) besorolásában a két fő csoportot a keresleti és a kínálati teóriák jelentik. Előbbiek alapján választói attitűdöket és magatartásokat vizsgálnak arra a

kérdésre keresve választ, hogy milyen tényezők teremtik meg leginkább egy társadalomban a szélsőjobboldali eszmék, politikai szereplők és gyakorlatok iránti igényt. Utóbbiak a szélsőjobboldali szereplők politikájára és annak körülményeire vonatkoznak, így például a pártpolitikai erőter szerkezetére, a választási rendszerre, a szélsőjobboldal szervezeti erejére, a velük szemben érvényesülő politikai stratégiák és intézményes korlátok erejére vagy a médiakörnyezetre.

Ahhoz, hogy a szélsőjobboldali jelenségekkel kapcsolatos kérdésekre válaszokat adhassunk, önmagában nem elegendő csak a keresleti, vagy csak a kínálati oldal vizsgálata, a két megközelítés együttes alkalmazására van szükség. A szakirodalomban különösen a kizárólag keresleti elméleteket éri sok kritika, hiszen – ahogy Enyedi Zsolt (2004) rámutatott – ezek kimutatják ugyan a szélsőjobboldal iránti preferenciák és egyes választói attitűdváltozók szoros kapcsolatát, de semmit sem mondanak arról, hogy mi okozza ezt a szoros kapcsolatot. Ennek alapján a társadalmi keresletről tehát elmondható, hogy az szükséges, de közel sem elégséges feltétele a szélsőjobboldal időnkénti megerősödésének. Szükséges, mert egy olyan társadalomban, ahol a választók nem fogékonyak a szélsőjobboldali ideológia valamely aspektusára (rendszerkritika, elitkritika, előítéletesség stb.), ott a szélsőjobboldali politikai szereplőknek sincs sok esélyük arra, hogy jelentős társadalmi bázist gyűjtsenek maguk köré. Nem elégséges ugyanakkor, mivel a jobboldali extrémizmus iránti társadalmi kereslet nem teremt automatikusan szélsőjobboldali politikai kínálatot, kutatásaink alapján ugyanakkor úgy tűnik, hogy nagyban elősegíti annak megerősödését.

A kereslet és kínálat viszonyát vizsgálva jól látható ugyanakkor az is, hogy a szélsőjobboldaliság iránti igény nemcsak egy erős szélsőjobboldali párt megjelenésében manifesztálódhat, hanem a politikai- és pártrendszer több szintjén fejtheti ki hatását. Így például a közbizalom alacsony szintje erodálhatja a liberális demokrácia rendszerét, alááshatja annak legitimitását és működőképességét. Az erős elitellenesség és a gazdasági bezárkózás iránti igény a befektetői környezetet ronthatja, és a kormányzó erőket a túlzottan protekcionista, paternalista, diszkriminatív gazdaságpolitikai megoldások felé orientálhatja. A xenofóbia, a politikai rendszer minden szereplőjét szélsőségesebb irányba tolhatja, és társadalmon belüli, valamint nemzetek közötti etnikai konfliktusokat szíthat. Amennyiben tehát abból a nehezen vitatható tézistől indulunk ki, hogy a választójog kiterjesztését követően a modern politika részben keresletvezéreltté vált – azaz a politikai erőteret végső soron maguk a szavazók is formálják szavazataikkal, és a politikusok maguk is rendelkeznek tudással a választók igényeiről, valamint az ő voksaik elnyeréséért versengenek (Johnson 1999) –, akkor könnyen belátható, hogy a szélső-

jobboldali eszmék iránti erős kereslet mindenképpen hat a politikai szereplőkre és a rendszer egészére. Ezt a keresletet azonban sokszor kormányon lévő, mérsékeltnek mondott politikai erők (is) igyekeznek kielégíteni, ahogy arra láttunk már példákat Franciaországban, Görögországban, és látunk Magyarországon is.

A társadalmi attitűdök és a politikai szereplők tehát kölcsönösen hatnak egymásra. Egyrészt a pártok érzékenyen figyelik a választók változó igényeit, és ahhoz adaptálják kommunikációjukat, programjukat. Másrészt pedig a közbeszéd, az intenzív politikai kommunikáció befolyásolja az embereknek ezekről a témákról alkotott véleményét. Kovács András kutatásai például azt jelzik, hogy az antiszemitizmus a választási időszakokban megerősödik Magyarországon (Kovács 2005). Éppen ezért a kereslet növekedése mindenképpen figyelmeztető jelnek tekinthető, még ha az a politikai szereplők retorikájának következménye is.

A *Political Capital Intézet* szélsőjobboldal iránti társadalmi keresletet mérő mutatója, a DEREK erre igyekszik felhívni a figyelmet. A DEREK egy százalékos mérőszám, amely a *European Social Survey (ESS)* adatbázisa alapján azon válaszadók arányát mutatja meg, akik egy adott társadalomban pszichológiailag (attitűdjeik és értékeik mintázatát tekintve) fogékonyak lehetnek a tradicionalista, sovinizta, tekintélyelvű, rendszerellenes ideológiákra és az ezekből levezethető politikai cselekvésekre (Krekó–Juhász–Molnár 2011). Tanulmányunkban ezeket a csoportokat attitűd-szélsőségeseknek nevezzük, összehasonlítjuk arányukat és főbb jellemzőiket, majd mindezek alapján csoportosítjuk az egyes európai országokat. A vizsgált országok esetében rövid utalást teszünk a kínálati oldalra is, annak jellemzőit azonban e tanulmány keretében nem mutatjuk be részletesen.

2. A DEREK-mutató struktúrája

A DEREK modellje és szintjei az alábbiak szerint épül fel (lásd *M1. táblázat*).

1. *Tétel-szint*: A European Social Survey adatbázisából összesen 29 tételt használtunk fel az DEREK összeállításához. A tételeket az alindexekhez konceptuális alapon, 'face validity' alapján választottuk, ami azt jelenti, hogy a kérdések közül a ránézésre legrelevánsabbakat válogattuk be pl. az *előítéletesség és jóléti sovinizmus* alindexbe a bevándorlásellenességgel és homofóbiával kapcsolatos tételeket).

2. *Komponens-szint*: A különböző alindexeket maximum öt tételből álló komponensekbe rendeztük. A komponensek egyrészt segítenek az alindexek

konceptuális értelmezésében, másrészt az alindexek kiszámításában is segítséget jelentenek. Az előítéletességre vonatkozó kérdéseket például két komponensbe rendeztük: homofóbia és idegenellenesség, és az a válaszadó minősült előítéletesnek, aki vagy a homoszexuálisoktól és leszbikusoktól tagadná meg azt a jogot, hogy szabadon éljék az életüket, vagy szélsőségesen bevándorlóellenes válaszokat ad (például egyáltalán nem engedne be más etnikumú személyt az országba). Ez a megoldás rugalmasabbá teszi a modellt, és érzékenyebbé a politikai környezetre, hiszen nem szükséges például, hogy a válaszadó egyszerre legyen homofób és bevándorlóellenes (ez Nyugat-Európában sokszor elválik egymástól), a két feltétel közül elég, hogy az egyik teljesüljön.

3. *Alindexek szintje*: Elméleti előfeltevésünk szerint a szélsőjobbaldaliság iránti igénynek alapvetően négy fő kategóriája különíthető el. Olyan négy alindexet választottunk, mely mind a fogalom köznyelvi használata, mind a korábbi szakirodalmi előzmények alapján ideológiai, illetve pszichológiai szempontból szerves részét képezi a szélsőséges jobboldali beállítottságnak.

a. *Előítéletesség és jóléti sovinizmus*: Ebbe az alindexbe azok a válaszadók kerültek, akik a felállított kritériumrendszer szerint korlátoznák a homoszexuálisok jogait a szabad életre, nem engednék be az országba más országokból és szegényebb országokból származó bevándorlókat, vagy meg vannak arról győződve, hogy a bevándorlás saját országának három szempont közül legalább kettőből (gazdasági, kulturális, illetve általában „élhetőség” szempontjából) nagyon rosszat tenne.

b. *Jobboldali értékorientáció*: Ebbe az alindexbe azon válaszadók kerültek be, akik a kiválasztott kérdések alapján a bal–jobb skála jobb szélén helyezik el magukat, vagy erős vallásos-tradicionalista beállítottsággal vagy erős szabálykövetéssel és rendpártisággal jellemezhetőek.

c. *Rendszerellenesség*: Ezen kategória azon válaszadókból áll, akik vagy a politikai elittel szemben (politikuskok és országgyűlés), vagy a jogrendszerrel és jogalkalmazókkal szemben (rendőrség és jogrendszer), vagy a nemzetközi szervezetekkel (Európai Unió intézményei és ENSZ), vagy a politikai rendszerrel (kormány és demokrácia) szemben szélsőségesen bizalmatlanok.

d. *Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus*: A minta tagjai közül azok kerültek bele ebbe a kategóriába, akik vagy bizalmatlanok más emberekkel szemben – ez a „horizontális” bizalom – vagy erősen elégedetlenek az életükkel, vagy kedvezőtlennek ítélik meg az ország és háztartásuk anyagi helyzetét.

4. *Index-szint*. A DEREK az arányát mutatja, akik a négy alindex feltételei közül legalább háromnak megfelelnek: például az egyszerre idegenellenes, rendszerellenes és jobboldali értékorientációval jellemezhető válasz-

adók. Ezzel a szigorú feltételrendszerrel az index azon válaszadók arányát vizsgálja, akik szélsőséges nézeteik miatt, ha a társadalom meghatározó hányadát alkotják, valóban fenyegetést jelenthetnek a politikai-gazdasági rendszer stabilitására. Ezen besorolás előnye, hogy egyfajta heterogenitást is megenged: a jobboldali extrémizmusnak ugyanis sokféle formája létezik.

Az egyes alindexek kialakításakor egyszerre indultunk ki politológiai és pszichológiai megközelítésekből. Az első három alindex – előítéletesség és jóléti sovinizmus, jobboldali értékorientáció, rendszerellenesség – a szélső-jobboldali ideológiák inherens részét képezi szinte minden szerző szerint. A negyedik alindex – a félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus indexe – pedig azon jellegzetes emocionális tényezőket tartalmazza, melyek korábbi kutatások alapján az első három alindexben megjelenő tényezők felerősödéséhez vezetnek.

3. Eredmények: attitűd-szélsőségesek Európában

A DEREK 2008 és 2013¹ közötti változása alapján meghatároztuk azokat az országokat, amelyekben az általunk vizsgált társadalmi attitűdök alakulása miatt megnőtt a veszélye annak, hogy a szélsőjobboldal megerősödhet. Az országokat több kategóriába soroltuk be, melynek során két szempontot vetünk figyelembe: (1) milyen irányba változott a DEREK értéke a 2008–2013 közötti időszakban; (2) milyen szintre jutott 2013-ra. A veszélyeztetett országokon belül négy csoportot képeztünk, melyek a következők:

I. csoport: Az attitűd-szélsőségesek aránya 2008–2013 között egyértelmű emelkedést mutatott és a legutolsó mérésnél magas szinten (10% felett) volt.

II. csoport: Az attitűd-szélsőségesek aránya 2008–2013 között egyértelmű emelkedést mutatott, de a legutolsó mérésnél nem volt magas szinten (10% felett).

III. csoport: Az attitűd-szélsőségesek aránya 2008–2013 között stagnált, vagy hullámzott, viszont a legutolsó mérésnél magas szinten (10% felett) volt.

IV. csoport: Az attitűd-szélsőségesek aránya 2008–2013 között egyértelműen csökkent, de a legutolsó mérésnél magas szinten (10% felett) volt.

¹ Az ESS utolsó három hullámának adatai alapján készült DEREK-indexek.

Azokat az országokat, amelyek egyik fenti csoportba sem kerültek bele, nem tekintjük veszélyeztetettnek. Így két további kategória jött létre:

V. csoport: Az attitűd-szélsőségek aránya 2008–2013 között nem nőtt egyértelműen és szintje a legutolsó mérésnél 10% alatt volt.

VI. csoport: Az attitűd-szélsőségek aránya 2008–2013 között egyértelműen csökkent és szintje a legutolsó mérésnél 10% alatt volt.

1. táblázat. *Országok besorolása a 2008–2013 közötti DEREK-értékek szerint*

	Kategória	Ország
Veszélyeztetett országok	I. csoport: Az attitűd-szélsőségek aránya 2008–2013 között egyértelmű emelkedést mutatott és a legutolsó mérésnél magas szinten (10% felett) volt.	Ciprus Görögország Olaszország Portugália Szlovákia
	II. csoport: Az attitűd-szélsőségek aránya 2008–2013 között egyértelmű emelkedést mutatott, de a legutolsó mérésnél nem volt magas szinten (10% felett).	Franciaország Írország Lengyelország Szlovénia Spanyolország
	III. csoport: Az attitűd-szélsőségek aránya 2008–2013 között nem nőtt egyértelműen, viszont a legutolsó mérésnél magas szinten (10% felett) volt.	Bulgária Ukrajna
	IV. csoport: Az attitűd-szélsőségek aránya 2008–2013 között egyértelműen csökkent, de a legutolsó mérésnél magas szinten (10% felett) volt.	Magyarország
Nem veszélyeztetett országok	V. csoport: Az attitűd-szélsőségek aránya 2008–2013 között nem nőtt egyértelműen és szintje a legutolsó mérésnél 10% alatt volt.	Belgium Csehország Dánia Egyesült Királyság Észtország Finnország Németország Hollandia Norvégia Svédország Svájc
	VI. csoport: Az attitűd-szélsőségek aránya 2008–2013 között egyértelműen csökkent és szintje a legutolsó mérésnél 10% alatt volt.	Litvánia

Ennek a csoportosításnak megfelelően az alábbiakban röviden bemutatjuk az általunk *veszélyeztetettnek besorolt országokban* megfigyelt társadalmi változásokat a DEREK-mutató, valamint a négy alindex értékei alapján. Az egyes országoknál megjelenítjük a szélsőjobb oldali párt(ok) 2009-es és 2014-es európai parlamenti választásokon elért eredményeit. Ezek segítenek bemutatni azt, hogy a keresleti oldal változása mellett milyen trendek figyelhetők meg a kínálati oldalon.

I. CSOPORT

A vizsgált időszakban Cipruson rendkívüli mértékben nőtt a szélsőséges nézeteket vallók aránya. Míg a 2008-as év utolsó negyedében készült adatfelvétel során mindössze 4% volt az attitűd-szélsőségesek aránya, 2011. első félévére már 12, 2012 végére pedig 28%-ra emelkedett a DEREK értéke. A négy alindexből három látványosan megugrott ebben az időszakban. A legutolsó mérésnél a megkérdezettek 65%-a volt szélsőségesen előítéletes, az intézményrendszerrel szemben 35% fejezett ki magas bizalmatlanságot. Ezen belül az Európai Parlament iránt teljesen bizalmatlanok aránya a négy év alatt 4%-ról 19%-ra emelkedett és a félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus alindex értéke pedig a 2008-as 11%-ról 30%-ra ugrott. A jobboldali értékorientáció ebben az időszakban szintén emelkedett, bár a másik három alindexhez képest kisebb mértékben. Azonban így is igen magas, 46%-os az itt kapott érték. A szélsőjobb oldali E.L.A.M párt ebben az időszakban egyértelműen erősödött, 0,22%-ról 2,69%-ra nőtt szavazati aránya a 2014-es EP-választáson.

2. táblázat. *DEREK-értékek, 2008–2013 – Ciprus (%)*

	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREK</i>	4	12	28
Előítéleteség és jóléti sovinizmus	43	47	65
Rendszerellenesség	7	16	35
Jobboldali értékorientáció	39	45	46
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	11	19	30
Szélsőjobb oldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009	2014	
E.L.A.M	0,22 (0)	2,69 (0)	

Görögország nem vett részt ugyan az ESS 6. hullámában, a korábbi két hullámról rendelkezésre álló adatok is az attitűd-szélsőségesek arányának jelentős emelkedését jelezték, ezt pedig egyértelműen a politikai kínálat megerősödése követte. A 2009-es adatfelvételnél a 17%-os DEREK-érték 2011-re 33%-ra emelkedett, azaz a görögök harmada volt fogékony a szélsőjobb oldali retorikára. Legnagyobb mértékben a rendszerellenesség emelkedett. Az egymást követő megszorítások és a munkanélküliség megugrása teljesen erodálta a politikai intézményekbe vetett bizalmat, így nem meglepő, hogy 62%-ra emelkedett az extrém bizalmatlanok aránya. Kiemelkedik az Európai Parlament iránti bizalom romlása, két év alatt 17%-ról 43%-ra emelkedett az intézményben egyáltalán nem bízók aránya. Az előítéletesség 46-ról 57%-ra, a félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus alindex pedig 30-ról 41%-ra emelkedett. A jobboldali értékorientáció ugyanakkor némileg csökkent, folytatva az évtized első felében megfigyelt trendet. A vizsgált időszakban a szélsőjobb oldal az Arany Hajnal (X.A.) sikerén keresztül nemcsak megerősödött, de extrémebbé is vált (mint a mérsékelt LA.O.S párt).

3. táblázat. DEREK-értékek, 2008–2013 – Görögország (%)

	2008–2009	2010–2011	2012–2013*
<i>DEREK</i>	17	33	–
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	46	57	–
Rendszerellenesség	31	62	–
Jobboldali értékorientáció	35	31	–
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	30	41	–
Szélsőjobb oldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009	2014	
X.A.	–	9,38 (3)	
LA.O.S.	7,15 (2)	2,70 (0)	

Megjegyzés: *2012–13-ban Görögország nem vett részt az ESS adatfelvételében.

Olaszország a 2006 elején lekérdezett a 2. hullám után legközelebb csak az ESS 6. hullámában vett részt (4. táblázat). A 2013 második félévében lekérdezett adatok alapján a DEREK értéke hét év alatt 8-ról 13%-ra emelkedett. A növekedést elsősorban a rendszerellenesség és a jobboldali értékorientáció erősödése mozgatta. Előbbi alindex 18-ról 33%-ra emelkedett, utóbbi pedig 28-ról 36%-ra. Az Európai Parlamentben egyáltalán nem bízók aránya

is érdemben, 10-ről 18%-ra változott. A félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus 18-ről 20%-ra nőtt. Az előítéletesség ugyanakkor a 2006-ban kapott 28%-ról 2013 végére 22%-ra csökkent. Míg Olaszországban az „intézményes” szélsőjobboldal inkább gyengült (lásd Lega Nord támogatottságát a 4. táblázatban), nem szabad elfeledkezni arról, hogy a korábban Berlusconi által létrehozott jobboldali populista *Forza Italia* igyekezett szinte minden szélsőjobboldali szereplőt magába olvasztani, például a Gianfranco Fini által vezetett Nemzeti Szövetséget (AN), vagy a Duce unokáját, a szélsőséges nézeteiről ismert Alessandra Mussolinit is.

4. táblázat. DEREK-értékek, 2008–2013 – Olaszország (%)

	2004–2005	2010–2011	2012–2013
<i>DEREK</i>	8	–	13
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	28	–	22
Rendszerellenesség	18	–	33
Jobboldali értékorientáció	28	–	36
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	18	–	20
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
Lega Nord	10,2 (9)		6,16 (5)
Fiamma Tricolore	0,8 (0)		–

Megjegyzés: *2010–2011-ben Olaszország nem vett részt az ESS adatfelvételében.

Portugáliában 2002–2009 között az 5–7% közötti sávban változott az attitűd-szélsőségesek aránya. A 2010/2011-re azonban 10% fölé, míg 2013 elejére 12%-ra emelkedett. Legnagyobb mértékben a rendszerellenesség erősödött, a 2008/2009-es 27%-ról négy év alatt 41%-ra emelkedett az aránya. Ebben hangsúlyos szerepe volt annak, hogy az Európai Parlament irányában teljesen bizalmatlanok részaránya 14-ről 26%-ra bővült. Az előítéletesség viszont csak az utolsó mérésnél mutatott jelentős emelkedést, amikor is 10 százalékponttal 40%-ra nőtt azoknak az aránya, akik szélsőségesen kirekesztő nézeteket vallottak – döntően a bevándorlók befogadásával kapcsolatban. Míg az említett két alindex emelkedést mutatott a vizsgált időszakban, addig a másik kettő nem változott érdemben. A jobboldali értékorientáció 11, míg a félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus 18%-on stabilizálódott. Ezeket

a mozgásokat ugyanakkor nem követte a kínálati oldalon bővülés: a Partido Nacional Renovador támogatottsága gyakorlatilag stagnál.

5. táblázat. *DEREX-értékek, 2008–2013 – Portugália (%)*

	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	7	11	12
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	31	30	40
Rendszerellenesség	27	37	41
Jobboldali értékorientáció	10	10	11
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	18	19	18
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
Partido Nacional Renovador	0,4 (0)		0,5 (0)

Szlovákiában a 2008 végén mért 7%-ról 2013 elejére 13%-ra bővült az atitúd-szélsőségesek aránya. Az alindexek közül leginkább a rendszerellenesség nőtt, amely az időszak eleji 17%-ról már 2010 végére elérte a 30%-ot a politikai intézményekben egyáltalán nem bízók aránya, amely aztán e szint felett stabilizálódott. Ezen belül az Európa Parlament iránti bizalom gyengülése viszont töretlenül folytatódott: a 2009-es 8%-ról 2013-ra 20%-ra ugrott az európai intézménnyel extrém módon bizalmatlanok aránya. Az előítéletesség és a jobboldali értékorientáció egyaránt folyamatos emelkedést mutatott. Az előbbi 33%-ról 39-re, utóbbi 29%-ról 34%-ra nőtt. A félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus értéke csupán kissé nőtt, a legutolsó mérésben minden ötödik szlovákra volt jellemző az anyagi bizonytalanság, illetve az embertársai iránti bizalmatlanság érzése. A szélsőjobboldal támogatottsága (az SNS és a Kotleba-féle L's-NS) mindeközben gyakorlatilag stagnált. Ne felejtjük el ugyanakkor, hogy a növekvő keresletnek szerepe lehetett például abban, hogy Marian Kotleba milyen sikereket tudott elérni Besztercebányán a helyhatósági választásokon.

6. táblázat. *DEREX-értékek, 2008–2013 – Szlovákia (%)*

	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	7	11	13
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	33	36	39
Rendszerellenesség	17	30	31
Jobboldali értékorientáció	29	31	34
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	18	22	20
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009	2014	
Slovenská národná strana	5,6 (1)	3,6 (0)	
Ludová strana – Naše Slovensko	–	1,7 (0)	

II. CSOPORT

Franciaországban az attitűd-szélsőségesek aránya az ESS 2008. őszi adatfelvételekor szűk 5% volt. Két évvel később 6%-ra, majd 2013 első félévére bő 7%-ra emelkedett arányuk. Az alindexek közül leginkább az előítéletesség és a jóléti sovinizmus értéke emelkedett 19-ről 26%-ra. Azaz 2013-ra a franciák negyede szélsőségesen kirekesztő véleménnyel volt a kisebbségekről, elsősorban a bevándorlókról. A jobboldali értékorientáció szintje is nőtt, ismét elérve a kétezres évek elején mért 20%-os arányt. A rendszerellenesség, bár 2008–2010 között 15-ről 20%-ra nőtt, 2013-ra némileg mérséklődött. Így a franciák 17%-a volt szélsőségesen bizalmatlan a politikai intézményrendszer iránt. A félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus mértéke változatlan maradt, így az intézményi bizalmatlanság erősödése nem terjedt át az emberek közötti horizontális szintre. Az attitűd-szélsőségesek, és főképp az előítéletesség erősödése egyértelműen visszatükröződött a szélsőjobboldal térnyerésében, mely Franciaországban a legjobb eredményt tudta felmutatni a 2014-es EP-választáson.

7. táblázat. DEREK-értékek, 2008–2013 – Franciaország (%)

	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREK</i>	5	6	7
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	19	21	26
Rendszerellenesség	15	20	17
Jobboldali értékorientáció	16	15	20
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	14	14	15
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009	2014	
Front National	6,3 (3)	24,9 (24)	

8. táblázat. DEREK-értékek, 2008–2013 – Írország (%)

	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREK</i>	4	5	7
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	18	25	23
Rendszerellenesség	19	20	21
Jobboldali értékorientáció	25	20	22
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	9	12	14
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009	2014	
Egyik választáson sem szerepelt szélsőjobboldali párt.			

Írországban 2013 elején 7% volt az attitűd-szélsőségesek aránya. A DEREK értéke 2005-óta lassú, de folyamatos emelkedést mutat. Az akkor mért 3% 2009-re 4, 2011-re pedig 5%-ra bővült. Az alindexeket tekintve elmondható, hogy a rendszerellenesség a 2008-as gazdasági válság eszkalálódását követő mérésnél, 2009/2010 fordulóján emelkedett jelentősen, 11-ről 19%-ra, és azóta valamivel 20% felett stabilizálódott. Az előítéletesség 2011 végéig folyamatosan erősödött, akkor minden negyedik ír vélekedett szélsőségesen kirekesztően. A trend ugyanakkor nem folytatódott tovább, 2013 elejére 23%-ra mérséklődött az alindex értéke. A félelem, bizalmatlanság és a pesszimizmus is erősödött, 9-ről 14%-ra. Ennek hátterében elsősorban a

háztartások romló jövedelmi helyzete áll: a 2007-ben mért 2% után 2013-ban már a megkérdezettek 10%-a nyilatkozott úgy, hogy nagyon nehezen él meg a jövedelméből. A jobboldali értékorientáció viszont némileg visszaesett, jelenleg 22%-on áll, ami 3 százalékponttal marad el a 2009-ben kapott értéktől.

9. táblázat. DEREK-értékek, 2008–2013 – Lengyelország (%)

	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREK</i>	7	5	8
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	17	16	18
Rendszerellenesség	27	22	29
Jobboldali értékorientáció	28	30	36
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	14	12	15
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009	2014	
Nowa Prawica – Janusza Korwin–Mikke	–	7,2 (4)	
Ruch Narodowy	–	1,4 (0)	
Samoobrona	1,5 (0)	0,04 (0)	

Lengyelországban a DEREK értéke a 2004-ben mért eddigi legnagyobb értékéről (14%) folyamatosan csökkent egészen 2011 elejéig. A legfrissebb kutatás azonban az attitűd-szélsőségesek arányának emelkedését mutatja. A közel 8%-os érték, bár még nem tekinthető magasnak, mindenképpen jelzésértékű. Főleg annak fényében, hogy mind a négy alindex különböző mértékben ugyan, de felfelé mozdult el. Leginkább a szélsőségesen rendszerellenesek aránya nőtt meg, az utolsó kétéves időszakban 22-ről 29%-ra, ezen belül pedig az Európai Parlamentben egyáltalán nem bízó részaránya 11-ről 16%-ra emelkedett. Az előítéletesség és a félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus kategóriák arányai csak kissé emelkedtek, a jobboldali értékorientáció viszont erőteljesebben, 30-ről 36%-ra bővült. A bővülés nyilvánvalóan hozzájárult egy új politikai szereplő, a rasszista nézeteiről gyorsan elhíresült Korwin–Mikke politikai mozgalmának megerősödéséhez.

Szlovénia esetében az addig 5-6% körüli DEREK-érték az utolsó két méréskor (2010 ősze és 2012 vége között) 8% közelébe emelkedett. A változás mögött döntően a rendszerellenesek arányának megugrása áll, a 2008 végén még 15%-on álló érték megduplázódott és stabilan 35% közelében maradt. A

növekedés üteme hasonló az EP iránti bizalmatlanság tekintetében is: négy év alatt 9-ről 19%-ra nőtt arányuk. A politikai intézményekkel szembeni bizalomvesztést ugyanakkor nem követte sem az előítéletek, sem pedig a félelem és a bizalmatlanság erősödése. Ez a két alindex ugyanis nem változott érdemben ebben az időszakban. A jobboldali értékorientáció értéke a 2002–2011 közötti stagnálás után 2012 végére látványosan megugrott az addigi 18-19%-os szintről 27%-ra. Ebben főként a rendpárti nézetek térhódítása áll. A *Slovenska Nacionalna Stranka* a vizsgált időszakban kismértékű erősödést mutatott.

10. táblázat. *DEREX-értékek, 2008–2013 – Szlovénia*

	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	5	8	7
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	26	26	25
Rendszerellenesség	15	35	34
Jobboldali értékorientáció	19	19	27
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	11	14	11
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009	2014	
Slovenska Nacionalna Stranka	2,9 (0)	4,0 (0)	

Spanyolországban az attitűd-szélsőségesek aránya a 2008-as 2%-ról 2013 első félévére bő 6%-ra emelkedett. A változás hátterében a politikai intézményekkel szembeni bizalmatlanság drámai emelkedése áll: a 2002–2008 között végig 10%-on álló rendszerellenesség alindex előbb 18, majd 33%-ra nőtt. Hasonlóan a legtöbb veszélyeztetett országhoz, Spanyolországban is drasztikusan visszaesett az Európai Parlament iránti bizalom, az extrém bizalmatlanság aránya 7-ről 19%-ra nőtt. Mindeközben az előítéletesség és a jobboldali értékorientáció stagnált. A félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus pedig az 2013-ra 14%-ra emelkedett, kissé meghaladva így a 2000-es évek elején mért arányokat. Érdekes, hogy Spanyolországban a kereslet növekedését egyáltalán nem követte a kínálat növekedése, gyakorlatilag nincsen releváns szélsőjobboldali párt az országban.

11. táblázat. *DEREX-értékek, 2008–2013 – Spanyolország (%)*

	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	2	4	6
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	19	17	18
Rendszerellenesség	10	18	33
Jobboldali értékorientáció	25	20	24
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	7	8	14
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
Egyik választáson sem szerepelt szélsőjobboldali párt.			

III. CSOPORT

Bulgária esetében az ESS 2009-es adatfelvételekor közel 25% volt az attitűd-szélsőségesek aránya. 2010/2011-re a DEREK-érték érdemben 18%-ra mérséklődött, majd 2013. első negyedévére kissé megerősödött, és ismét meghaladta a 20%-ot. Hasonló trend figyelhető meg három alindex esetében is. A rendszerellenesség kiemelkedően magas szinten van Bulgáriában, minden második bolgár megkérdezett extrém módon bizalmatlan a politikai intézmények iránt, ötödük egyáltalán nem bízik az Európai Parlamentben. Az előítéletesség még mindig meghaladja a 30%-ot, a félelem, bizalmatlanság pesszimizmus pedig az eddigi legnagyobb értékére, 47%-ra emelkedett az utolsó mérés során, amelyet az ország gazdasági és a háztartások anyagi helyzetének észlelt romlása okoz. A jobboldali értékorientáció kissé emelkedő pályát járt be: a 2007 eleji 26%-ról hat év alatt 33%-ra emelkedett. Az Ataka Párt a vizsgált időszakban nagyon jelentősen veszített támogatottságából, de ennek okai elsősorban a párt körüli és párton belüli botrányokban (ami pártszakadás is vezetett), és a párt opportunistá politikája miatti hitelességvesztésben keresendők.

12. táblázat. *DEREX-értékek, 2008–2013 – Bulgária (%)*

	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	25	18	22
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	35	29	31
Rendszerellenesség	58	45	51
Jobboldali értékorientáció	30	30	33
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	43	39	47
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
Szélsőjobboldali pártok	2009		2014
Partija Ataka	12,0 (2)		3,0 (0)
Nacionalen Front za Spasenie na Bulgarija	–		3,1 (0)

13. táblázat. *DEREX-értékek, 2008–2013 – Ukrajna (%)*

	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	27	19	23
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	42	42	49
Rendszerellenesség	65	51	60
Jobboldali értékorientáció	30	21	24
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	43	33	31
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó parlamenti választáson (%, mandátumszám)			
	2007		2012
Vseukrainske Obednannja 'Svoboda'	0,76 (0)		10,4 (25)

Ukrajnában 2006–2009 között kiugróan magas volt az attitűd-szélsőségek aránya. Az akkor mért 26–27%-os arány 2011-re jelentősen, 19%-ra mérséklődött. A csökkenő trend azonban megtört és 2013 közepére 23% közelébe emelkedett az index. A szélsőségesen rendszerellenesek aránya tekintetében is ideiglenesnek bizonyult a csökkenés, mert 2013-ra 60%-ra nőtt ennek az alindexnek az értéke. Az előítéletességben nem jelentkezett a mérséklődés, értéke 2009–2011 között 42%-on stagnált, majd erről az eleve magas szintről tovább nőtt 49%-ra. Ennek hátterében nemcsak a bevándorlókkal kapcsolatos kirekesztő nézetek erősödése, hanem a meleg, leszbikusok

növekvő elutasítása is meghúzódik. A jobboldali értékorientáció kissé, míg a félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus jelentősebben csökkent az utolsó négy év alatt. A magas kereslet nyilvánvalóan hozzájárult a szélsőséges Svoboda párt megerősödéséhez, amely 25 mandátumot szerzett a 2012-es parlamenti választáson.

IV. CSOPORT

Magyarországon 2009 elejére tetőzött az attitűd-szélsőségesek aránya, ekkor 21% volt a DEREK értéke. A 2010-es önkormányzati választást követő adatfelvétel jelentős enyhülést mutatott, 11%-ra csökkent az arány. Leginkább a rendszerellenesség, de kisebb mértékben az előítéletesség és a félelem is mérséklődött. A jobboldali értékorientáció alindex ugyanakkor emelkedést mutatott. A 2012/2013 fordulóján készült legutolsó adatfelvétel szerint viszont megakadt az csökkenés, a kapott 12%-os DEREK-érték inkább stagnálást jelez. Pozitívnak tekinthető, hogy az előítéletesség, ha kis lépésekben is, de tartósan csökkenni látszik, 45%-os értéke azonban még így is rendkívül magas. A politikai intézményekben szélsőségesen nem bízók aránya némileg emelkedett, a rendszerellenesség alindex legfrissebb értéke 25%. A jobboldali értékorientáció szignifikánsan, 33-ról 21%-ra csökkent. Kedvező, hogy a társadalomban a félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus nem erősödött, ugyanakkor az érdemi enyhülés még várat magára. Mindazonáltal a Jobbik a csökkenő kereslet ellenére meg tudta őrizni támogatottságát.

14. táblázat. *DEREK-értékek, 2008–2013 – Magyarország (%)*

	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREK</i>	21	11	12
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	52	49	45
Rendszerellenesség	46	21	25
Jobboldali értékorientáció	27	33	21
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	27	20	19
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009	2014	
Jobbik	14,8 (3)	14,7 (3)	

A fent bemutatott 13 veszélyeztetett ország közül hat esetében – Ciprus, Görögország, Franciaország, Lengyelország, Szlovénia, Ukrajna – legalább egy százalékponttal erősödtek a szélsőjobboldali pártok. Három országban – Portugália, Szlovákia és Magyarország – ennél kisebb volt a változás, míg két országban – Olaszországban és Bulgáriában – gyengébben szerepeltek a 2014-es EP-választáson a szélsőjobboldali pártok, mint öt évvel korábban. Írországban és Spanyolországban pedig nem indult radikális jobboldali párt az európai parlamenti választásokon.

A nem veszélyeztetett kategóriába sorolt tíz EU-tagállam közül háromban (Belgium, Csehország és Hollandia) gyengébben szerepeltek a 2014-es európai választáson a radikális jobboldali pártok, mint öt évvel korábban, Észtországban pedig továbbra sincs jelentős szélsőjobboldali erő. Hat országban ugyanakkor erősödést figyelhettünk meg. A dán, a finn, és a svéd pártok kampányának fókuszában az EU-szkeptikus vélemények és a bevándorlás-ellenesség szerepelt. Németországban bár a Nemzeti Demokrata Párt (NPD) 1%-os eredményt ért el, és ezzel egy mandátumhoz jutott, továbbra is marginálisnak tekinthető. Az Egyesült Királyságban pedig a szélsőjobboldali Brit Nemzeti Párt (BNP) súlyos vereséget szenvedett, miközben a kevésbé radikális jobboldali párt, az Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja (UKIP) jelentős sikert ért el.

Fontos tehát kiemelni, hogy – bár a legtöbb esetben megfigyelhető az együtt járás – azokban az országokban, ahol magas a DEREK értéke, nem feltétlenül találunk erős szélsőjobboldali pártokat vagy mozgalmakat, ugyanakkor ott is lehetnek ilyen politikai erők, ahol az index értéke alacsony. A szélsőjobboldali politikai kínálatot a társadalmi kereslet mellett számos más tényező is meghatározza tehát, így például a politikai hagyományok, a múlt feldolgozottsága, az intézményes korlátok, a szélsőjobboldal szemben érvényesülő politikai stratégiák hatékonysága, a politikai erőtér és a pártrendszer szerkezete, illetve a szélsőjobboldal szervezeti ereje és politizálásának hatékonysága. Több esetben megfigyelhető az is, hogy a szélsőjobboldaliság erősödése által gerjesztett igények kielégítését a mainstream pártok vállalják magukra. Így a növekvő bevándorlásellenesség vagy az Európai Unióval szemben megfogalmazott kritikák egyre erősebben jelennek meg a főbb jobb vagy akár baloldali pártok politizálásában. Így a szélsőjobboldali attitűdök erősödése jelentette politikai kockázat sokszor nem is a szélsőjobboldali pártok megjelenése és előtörése esetén nagyobb, hanem éppen akkor, ha a szélsőjobboldaliság iránti keresletnek a főáramú pártok igyekeznek megfelelni.

4. Az európai és a magyar attitűd-szélsőségek szocio-demográfiai jellemzői

2012 és 2013 fordulóján Magyarországon 12% volt az attitűd-szélsőségek aránya a társadalomban. Ugyanekkor Európában átlagosan² 6% volt ez a mutató. Az alábbiakban áttekintjük, hogy melyek az európai attitűd-szélsőségek legfőbb demográfiai jellemzői. Elemzésünkhöz az ESS legfrissebb, 6. hullámának adatbázisából 24 európai ország³ összevont mintáját készítettük el, melyet népességszámmal súlyoztunk. Az európai minta súlyozatlan elemszáma 45 007.

Az attitűd-szélsőségek között az átlagnál kis mértékben több nőt találunk, mint férfit. Míg a teljes európai mintában 53% volt a nők aránya, addig az attitűd-szélsőségek körében 55%. A nemzeti szintű adatok tekintetében ugyanakkor nincsenek szignifikáns eltérések a nemek aránya között. Ez mondható el a magyarokról is, akik körében közel azonos a nemek aránya az attitűd-szélsőségek között.

Az európai attitűd-szélsőségek idősebbek az átlagnál. Átlagéletkoruk 53,6 év, ami közel hat évvel haladja meg a teljes adatbázison kapott értéket. Hazánkban is hasonló eltérés figyelhető meg, de az életkori többlet (négy év) azonban elmarad az európai mintára jellemző értéktől, Magyarországon az attitűd-szélsőségek körében több a fiatal.

A lakóhely településtípusát illetően Európában az attitűd-szélsőségek között felülreprezentáltak a falvakban élők, míg az átlagnál kevesebben vannak körükben a nagyvárosok elővárosaiban élők. A nagyvárosi és a kisvárosi lakosság aránya ugyanakkor egyaránt megfelel a teljes mintában kapott értékeknek. A magyar attitűd-szélsőségek között pedig a falvakban élők részaránya magasabb az átlagnál.

Az iskolázottságot tekintve az európai attitűd-szélsőségek erősen alulképzettek: átlagosan 2,5 évvel kevesebb időt töltöttek iskolában, mint a teljes minta. 51%-uk legmagasabb iskolai végzettsége legfeljebb ISCED-2-es szintű, szemben a teljes mintában kapott 30%-os aránnyal. A felsőfokú végzettséget jelentő ISCED-5-ös vagy 6-os szintet pedig csupán 8%-uk teljesítette, míg ugyanez az arány a teljes mintában a 26%-ot tesz ki. A magyar attitűd-szélsőségek csoportja is hasonló jellemzőkkel rendelkezik: körükben az

² ESS 6. hulláma 24 európai ország összevont, népességszámmal súlyozott adatbázisának elemzése alapján.

³ Az adatbázisban szereplő országok a következők: Belgium, Bulgária, Svájc, Ciprus, Csehország, Németország, Dánia, Észtország, Spanyolország, Finnország, Franciaország, Egyesült Királyság, Magyarország, Írország, Izland, Olaszország, Litvánia, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Svédország, Szlovénia, Szlovákia.

általános iskolát és a szakmunkásképzőt végzetek a felülreprezentáltak (37, illetve 31%, szemben a teljes magyar mintában kapott 24, illetve 27%-kal).

16. táblázat: *Egyes szocio-demográfiai változók aránya az európai és a magyar attitűd-szélsőségek körében, 2012–2013 (%)*

	Európa		Magyarország	
	Európai attitűd-szélsőségek (N=3189)	Teljes minta (N=45 007)	Magyar attitűd-szélsőségek (N=235)	Teljes minta (N=2014)
Nem	(szign.: 0,001)		(szign.: 0,179)	
Férfi	45	47	49	45
Nő	55	53	51	55
Életkor (év)	(eta = 0,081)		(eta = 0,070)	
Átlagéletkor	53,6	48,0	50,8	47,2
Lakóhely típusa	(szign.: 0,000)		(szign.: 0,029)	
Nagyváros	17	17	21	26
Nagyváros elővárosa	9	12	2	3
Város vagy kisváros	34	34	37	36
Falu vagy község	37	34	37	34
Iskolázottság	(szign.: 0,000)		(szign.: 0,000)	
ISCED 1.	25	13	7	4
ISCED 2.	26	17	30	20
ISCED 3.	39	39	51	53
ISCED 4.	2	4	5	5
ISCED 5-6.	8	26	8	18
Gazdasági aktivitás	(szign.: 0,000)		(szign.: 0,000)	
Fizetett munkát végez	36	49	32	46
Tanul	2	9	3	8
Munkanélküli	13	8	17	8
Nyugdíjas	33	23	33	26

Megjegyzés: Az egyes változók esetében az attitűd-szélsőségek és a teljes minta közötti különbségek eltérésének szignifikanciaértékeit a megfelelő sorokban zárójelben tüntettük fel.

Aktivitás vonatkozásában az európai attitűd-szélsőségesek körében az átlagnál több a munkanélküli és a nyugdíjas. Előbbiek 13%-os aránya 5 százalékponttal haladja meg az átlagos munkanélküliséget. Miközben minden harmadik attitűd-szélsőséges nyugdíjas, a komplementer csoportban arányuk csupán 22%. Ennek következtében erősen alureprezentáltak körükben a fizetett munkából élők (36%, szemben az európai mintában kapott 49%-kal) és a tanulók (2%, szemben a teljes minta 9%-ával).

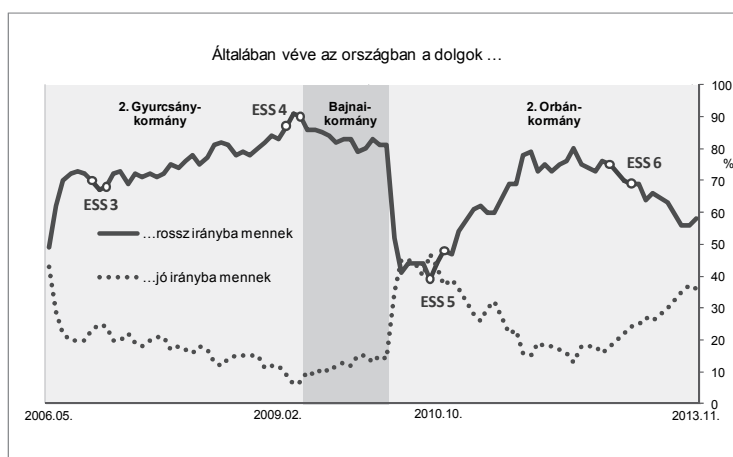
5. Magyarország sajátosságai

Nemzetközi összehasonlításban szembetűnő a magyarországi adatokra jellemző drámai hektikusság, ami elsősorban a rendszerellenesség gyors változásában figyelhető meg. A demokratikus intézményekhez való állampolgári viszonyban adataink szerint akár néhány év leforgása alatt is alapvető változások tudnak végbemenni egy társadalmon belül. Ennek alapján a szélsőjobb-oldal iránti keresletben sokszor megfigyelhető változékonyságnak, a társadalom „szalmaláng” természetének egyik okaként egyértelműen a politikai intézményekkel kapcsolatos attitűdök rendkívüli dinamikáját említhetjük. Ez Magyarország mellett a leginstabilabb országokra jellemző, például Ukrajnára.

Az ESS első négy hulláma során (2002–2009 között) a *rendszerellenesség* alindex értéke egy viszonylag alacsony szintről indulva folyamatosan emelkedett Magyarországon. Az ESS 4. hullámának adatfelvétele 2009. február 20. és április 20. között zajlott. Emlékezetes, hogy Gyurcsány Ferenc, akkori miniszterelnök lemondása is éppen erre az időszakra esett. A politikai-gazdasági válság miatti rendkívül kedvezőtlen közhangulatot az akkori DEREK értékei is visszatükrözik: a rendszerellenesek aránya extrém magas, 46%-os volt ekkor. Mivel a másik három alindex – az előítéletesség, a jobb-oldali értékorientáció és a pesszimizmus – kevésbé változik dinamikusan, a rendszerellenes érzületek erősödése a DEREK összértékét mind magyar, mind nemzetközi összehasonlításban kiugróan magas szintre (21%) emelte. A vizsgált 34 ország sorrendjében akkor az 5. helyre kerültünk; csak az akkoriban Magyarországnál is instabilabb Bulgária, Lettország, Törökország és Ukrajna előzött meg minket.

Az ötödik hullám adatfelvétele 2010. október 19. és december 10. között zajlott, a Fidesz számára elsőprő győzelmet okozó országgyűlési, majd önkormányzati választások után. A választók új kormány iránti bizalma és optimizmusa ekkor volt a tetőponton, ez pedig visszatükröződött a rendszerellenesek felére csökkenő arányában is.

1. ábra. Társadalmi hangulat alakulása és az ESS adatfelvételei Magyarországon, 2006–2013 (%)

Forrás: Medián, ESS adatfelvételek: ESS3 (2006. 11. –2007. 01.) ESS4 (2009.02. – 2009. 04.) ESS5 (2010. 10. –2010. 12.) ESS6 (2012.11. – 2013. 02.)

Az ESS 6. hullám adatfelvételének idejére (2012. november 10. és 2013. február 17. között) azonban ismét romlott a közhangulat. A Medián adatai szerint ekkor a felnőtt lakosság bő 70%-a vélte úgy, hogy rossz irányba haladnak a dolgok Magyarországon. Ez visszatükröződött az intézményi bizalmi adatokban is, azaz a *rendszerellenesség* alindex értéke ismét nőtt. A legfrissebb DEREK-értékek alapján a megkérdezettek közel 30%-a volt szélsőségesen bizalmatlan Magyarországon a politikai intézményekkel szemben. Ez másfélszerese a két évvel korábban kapott értéknek, és megközelíti a 2006 végén felvett ESS 3. hullámának adataiból kapott 33%-os arányt.

A DEREK tehát jól mutatja, hogy Magyarországon milyen nagy kilengéseket mutat a politikai intézményekbe vetett bizalom. Ez a hektikusság (mely az esetek többségében szélsőséges bizalmatlanságba csap át) önmagában is veszélyforrás, mivel kedvezhet a hirtelen hangulatállapotokat meglovagoló politikai erőknél. A *rendszerellenesség* utolsó két értéke pedig rávilágít arra is, hogy kormányzása kezdetén a Fidesznek kiváló lehetősége lett volna a hazai társadalom mérséklésére, a korábban sokat emlegetett valódi konszolidációra – ezt a lehetőséget azonban eljátszotta. Mindez azt is jelenti, hogy az Orbán-rendszer csupán látszólagos stabilitást élvez, amely kétharmados par-

lamentis többségéből, valamint az ellenzék gyengesége miatt fennálló relatív pártpolitikai erőfölényéből adódik. A társadalom mélyrétegeiben ugyanakkor nincs megnyugvás, a szélsőséges rendszerellenesség aktuális mértéke nemzetközi összehasonlításban igen magasnak tekinthető, és aligha teszi biztossá bármely politikai rendszer számára a tartós berendezkedés lehetőségét.

Hasonló folyamatokat jelez a TÁRKI által 2013 őszén publikált *Értékek 2013* című tanulmány, amely *A gazdasági növekedés társadalmi, kulturális feltételei* című kutatás 2013. évi hullámának eredményeit mutatja be (TÁRKI 2013a, 2013b). Ebben a tanulmányban a kutatók négy területen (bizalom, normakövetés, az állam szerepének és a demokráciának megítélése) vizsgálták a lakossági vélemények alakulását. A részben a *World Value Survey* adatbázisán alapuló elemzésükben elsősorban időbeli összehasonlításokat tettek, a 2013-as állapotot hasonlították össze a négy évvel korábbi, 2009-es állapottal. A válaszolók 2013-ban átlagosan kevésbé tartották fontosnak a demokráciát, mint 2009-ben, és ezzel párhuzamosan, többen gondolták az országot demokratikusnak, mint korábban. Ebben vélhetően az is szerepet játszhat, ha az éppen kormányon levőkhöz köthető politikai azonosulással rendelkezők (2013-ban a magukat jobboldalinak mondók) a 2010 előtti kormányzási módot tartották antidemokratikusnak, de nem gondolták ugyanezt a 2010 utáni kormányzásról. Ezzel szemben a magukat baloldaliként definiálók a jobboldali kormányzást vélték antidemokratikusnak, miközben a 2010 előtti gyakorlatot nem tartották annak. A TÁRKI kutatói megállapították azt is, hogy az intézményekbe vetett bizalom nagyban függ a politikai identitástól, tehát az intézményi bizalom relativizálódik, attól függően, hogy ki adja a kormányzatot. A normák esetében pedig olyan helyzetet eredményez, amelyben a normák megítélésében az általános értékek (a helyesről és helytelenről vallott felfogások) mellett az is szerepet kezd játszani, hogy kik követik a normákat és kik szegik meg azokat – a normák tehát instrumentalizálódnak (TÁRKI 2013a, 2013b).

6. Következtetések

Európában az utóbbi években nem annyira az előítéletek és az idegenellenesség, hanem inkább az Európai Unióval és általában a képviseleti rendszerrel való egyre szélesebb körű elégedetlenség adják a szélsőjobboldali pártok legfontosabb társadalmi felhajtóerejét. Összehasonlítva a DEREK alapját jelentő *European Social Survey (ESS)* első három hullámának (2002–2007) legkorábbi, valamint az utolsó három hullám (2008–2013) legújabb adatait tekintve megállapítható, hogy a szélsőségesen rendszerellenesek aránya az

utóbbi években 28 európai ország közül 17-ben emelkedett, arányuk a korábbi átlagosan 15%-os értékről 24%-ra nőtt. A kifejezetten az Európai Parlament iránt szélsőséges bizalmatlanságot tápláló válaszadók aránya is egyértelmű emelkedést mutat. 28 európai ország közül 22-ben nőtt az EP-ben egyáltalán nem bízó aránya. Két országban stagnált, míg négyben – döntően a skandináv államokban – minimálisan csökkent ez a fajta bizalmatlanság. Az egy évtizeddel ezelőtti állapothoz képest a rendszerellenesség jelentősen magasabb szinten áll ma Cipruson, Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában, Magyarországon, Csehországban, Szlovéniában és Görögországban (ez utóbbi országban tíz év alatt a lakosság egyötödéről közel kétharmadára nőtt a rendszerellenesek aránya).

A térképre tekintve azonban továbbra is azt láthatjuk, hogy az Európa stabilitására kockázatot jelentő attitűdök a kontinens keleti és déli részét fenyegetik leginkább. Lehet, hogy Nyugat-Európa sok országában előretörésben van a szélsőjobb, a társadalom azonban általában továbbra is kevésbé fogékony a teljes kirekesztést és a rendszer radikális átalakítását ígérő ideológiákra. Nem véletlen, hogy a 2014-es európai parlamenti választás kampányában Nyugat- és Észak-Európa szélsőjobboldali pártjai „visszafogottabbak” voltak az idegenellenességben, mint korábban, és az Európai Unió lett számukra a fő ellenség, a bevándorlással kapcsolatos problémákat már inkább ennek keretében értelmezik. Ezek a pártok tehát bár EU-ellenesek, és sok szempontból a szélsőjobboldalnak nevezett pártcsaládba sorolhatók, élesen kizárják a lehetőségét annak, hogy együttműködjenek Kelet- és Dél-Európa kevésbé moderáltabb szélsőjobboldali erőivel: így például a magyar Jobbikkal, a bolgár Atakával vagy a görög Arany Hajnallal.

Az európai összkép szintjén tehát egyértelműnek tűnik a tendencia. Ha azonban az egyes országokat közelebbről megvizsgáljuk, akkor bonyolultabb folyamatokat láthatunk. Az elemzésünkben tárgyalt országok esetében például az látszik, hogy míg Nyugat- és Észak-Európában a szélsőjobboldalra sorolt pártok mérséklődése, közép felé húzódása teremti meg a jobb szereplés lehetőségét, addig Dél- és Kelet-Európában inkább a társadalomban megnövekedett keresletre épülnek rá a szélsőjobboldali erők. A közös pont ezekben a politikai szereplőkben az Európai Unió bűnbaknak való kikiáltása, amelyhez a társadalmi attitűdök elmúlt években bekövetkezett változásai Európázerte jó alapot teremtettek.

IRODALOM

- Enyedi Zs. 2004: A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. In: Századvég. 2004/3. sz., 3–27. p.
- Hagtvet, B. 1994: Right-wing extremism in Europe. *Journal of Peace Research*, vol. 31, no. 3, 241–246. p.
- Knigge, P. 1998: The ecological correlates of right-wing extremism in Western Europe. *European Journal of Political Research*, vol. 34, no. 2, 249–279. p.
- Kovács A. 2005: A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a rendszerváltás utáni Magyarországon. Budapest: POLGART Kiadó.
- Krekó P. – Juhász A. – Molnár C. 2011: A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2011. XX. évf. 2. sz., 3–79. p.
- Rydgren, J. 2002: Radical right populism in Sweden: Still a failure, but for how long? *Scandinavian Political Studies*, vol. 25, no. 1, 27–56. p.
- TÁRKI 2013a: Értékek 2013. A gazdasági növekedés társadalmi, kulturális feltételei. Zárótanulmány
http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/2013/2013_zarotanutmany_gazd_kultura.pdf
- TÁRKI 2013b: Értékek 2013. Értékek egy polarizálódó politikai térben. A gazdasági növekedés társadalmi, kulturális feltételei. Összefoglaló.
http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/2013/2013_osszefoglalo_gazd_kultura.pdf

Melléklet

M1. táblázat: *A DEREK alindexeinek képzése és a felhasznált ESS-kérdések*

Előítéletesség és jóléti sovinizmus
<i>Homofóbia</i>
– Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják. (5 – 'egyáltalán nem ért egyet' válaszok az 1-től 5-ig terjedő skálán)
<i>Bevándorlásellenesség</i>
– A külföldön élő nem magyar nemzetiségűek mekkora részének engedné meg a betelepülést? (4 – 'senkinek nem kellene megengedni' válaszok az 1-től 4-ig terjedő skálán)
– Az Európán kívüli szegényebb országokban élő emberek mekkora részének kellene megengedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni? (4 – 'senkinek nem kellene megengedni' válaszok az 1-től 4-ig terjedő skálán)
– Általában véve árt, vagy használ Magyarország gazdaságának, hogy más országokból idejönnek élni emberek? (0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – 'árt a gazdaságnak')
– Mit mondana, Magyarország kulturális életének általában véve ártanak, vagy inkább gazdagítják, akik más országból idejönnek élni? (0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – 'ártanak a kulturális életnek')
– Rosszabb, vagy jobb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országokból idejöttek emberek élni? (0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – 'rosszabb lett')

Rendszerellenesség

Elégedetlenség a politikai rendszerrel

– Mennyire elégedett a jelenlegi magyar kormány munkájával?

(0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – 'teljesen elégedetlen')

– Mindent összevetve mennyire elégedett Magyarországon a demokrácia működésével?

(0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – 'teljesen elégedetlen')

Bizalmatlanság a nemzetközi szervezetekkel szemben

– Ön személy szerint mennyire bízik az ENSZ-ben?

– Ön személy szerint mennyire bízik az Európai Parlamentben?

(0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – egyáltalán nem bízik')

Bizalmatlanság a jogrendszerrel és a jogalkalmazókkal szemben

– Ön személy szerint mennyire bízik a magyar jogrendszerben?

– Ön személy szerint mennyire bízik a rendőrségben?

(0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – egyáltalán nem bízik')

Bizalmatlanság a politikai elittel szemben

– Ön személy szerint mennyire bízik a magyar Országgyűlésben?

– Ön személy szerint mennyire bízik a politikusokban?

(0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – egyáltalán nem bízik')

Jobboldali értékorientáció

Szélsőjobboldali önelhelyezés

– A politikában az emberek gyakran beszélnek „bal-” és „jobboldalról”. Hol helyezné el önmagát ezen a skálán, ahol a '0' a baloldalt, a '10' a jobboldalt jelenti?

(9 és 10 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 10 – 'jobboldali')

Tradicionalizmus

– Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá.

(1 – 'nagyon hasonlít rám' válaszok az 1-től 6-ig terjedő skálán)

– Függetlenül attól, hogy Ön tartozik-e valamelyik egyházhoz vagy felekezethez, mennyire tartja vallásosnak magát?

(9 és 10 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 10 – 'nagyon vallásos')

– Az olyan különleges alkalmaktól eltekintve, mint az esküvők és a temetések, mostanában milyen gyakran vesz részt vallási szertartásokon?

(az 1 – 'minden nap', 2 – 'hetente többször', 3 – 'hetente egyszer' válaszok az 1-től 7-ig terjedő skálán)

Szabálykövetés és rendpártiság

(1 – 'nagyon hasonlít rám' válaszok az 1-től 6-ig terjedő skálán)

– Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Fontos számára, hogy mindig megfelelően viselkedjen. El akarja kerülni, hogy olyat tegyen, ami más ember szemében helytelen.

– Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Azt gondolja, hogy az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik. Azt gondolja, hogy az embereknek mindig be kell tartaniuk a szabályokat, akkor is, amikor senki sem figyeli őket.

– Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Fontos számára, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait.

– Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Fontos számára, hogy biztonságos körülmények között éljen. Elkerül mindent, ami veszélyezteteti biztonságát.

Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus

Elégedetlenség az élettel

– Mindent összevetve mennyire elégedett mostani életével?

(0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – 'teljesen elégedetlen')

Gazdasági bizonytalanság és aggodalmak

– Mindent összevetve, mennyire elégedett Magyarország jelenlegi gazdasági állapotával?

(0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – 'teljesen elégedetlen')

– Melyik leírás közelíti meg leginkább az Önök háztartásának jelenlegi jövedelmi helyzetét?

(4 – 'nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkben' válaszok az 1-től 4-ig terjedő skálán)

Közbiztonsági félelmek

– Mennyire érzi úgy, hogy ezen a környéken sötétedés után biztonságos egyedül sétálni?

(4 – 'egyáltalán nem biztonságos' válaszok az 1-től 4-ig terjedő skálán)

Gyanakvás másokkal szemben

– A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?

(0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – 'nem lehetünk elég óvatosak')

– Gondolja, hogy a legtöbb ember, megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?

(0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – 'a legtöbb ember megpróbálna kihasználni')

– Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?

(0 és 1 válaszok a 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol 0 – 'az emberek inkább csak magukkal törődnek')

M2. táblázat. *DEREX-értékek (%) és a szélsőjobboldali pártok európai parlamenti választási eredményei (% mandátum) a nem veszélyeztetett tagállamokban (V. és VI. csoport)*

BELGIUM			
	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	3	3	3
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
Vlaams Belang	9,9 (2)		4,1 (1)
Lijst Dedecker	4,5 (1)		–
Front National	1,35 (0)		–

CSEHORSZÁG			
	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	7	8	8
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
DSSS	1,1 (0)		0,5 (0)
DÁNIA			
	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	1	1	1
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
Dansk Folkeparti	15,3 (2)		26,6 (4)
EGYESÜLT KIRÁLYSÁG			
	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	5	4	4
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
BNP	6,2 (2)		1,1 (0)
UKIP	16,5 (13)		26,8 (24)
ÉSZTORSZÁG			
	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	6	4	5
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
Egyik választáson sem szerepelt szélsőjobboldali párt.			

FINNORSZÁG			
	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
Perussuomalaiset	9,8 (1)		12,9 (2)
HOLLANDIA			
	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
PVV	17,0 (4)		13,3 (4)
LITVÁNIA			
	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	<i>13</i>	<i>13</i>	<i>5</i>
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
Tvarka ir teisingumas	12,2 (2)		14,3 (2)
NÉMETORSZÁG			
	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	<i>3</i>	<i>3</i>	<i>2</i>
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
NPD	–		1,0 (1)
SVÉDORSZÁG			
	2008–2009	2010–2011	2012–2013
<i>DEREX</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>
Szélsőjobboldali pártok eredménye a két utolsó EP-választáson (%, mandátumszám)			
	2009		2014
Sverigedemokraterna	3,3 (0)		9,7 (2)